

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ 23ο τόμο τοῦ
ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1980

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

**ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ**

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ 23ο τόμο τοῦ
*ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*

ΑΘΗΝΑΙ 1980

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ :

Τὸ ταξίδι τοῦ Henry Holland στὴν Ἑλλάδα
(1812 - 1813)

1. Οἱ θεωρητικὲς προϋποθέσεις τῆς περιήγησης

Ἡ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας, ὅπως καὶ μέσα ἀπὸ κάθε μορφῆς ἀπομνημονευματογραφικῆς πηγῆς, δημιουργεῖ πάντα ἓνα μεθοδολογικὸ ἐρωτηματικόν. Αὐτὸ ἀναφέρεται φυσικὰ στὴν ἀξιολόγηση τῆς βασιμότητας αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν μέσα στὴν προσπάθεια ν' ἀνασυγκροτηθεῖ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι. Ἔργο τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ λογικὴ ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων ποὺ παρέχουν τέτοιες πηγές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ διάκρισή τους σὲ ἀσφαλεῖς καὶ ἐξωτερικὰ ἐπιβεβαιωμένες πληροφορίες καὶ σὲ ἰδεολογικὰ τεκμήρια. Τὰ τελευταῖα μορφοποιοῦν ἢ κατοπτρίζουν τὸ πολιτιστικὸ κλίμα μιᾶς ἐποχῆς καὶ τὶς ποικίλες ἐπιδιώξεις κοινωνικῶν ομάδων καὶ ἀτόμων. Τὰ περιηγητικὰ κείμενα ἀποτελοῦν ἓνα φιλολογικὸ εἶδος, ὅπου ἡ ἄσκηση αὐτῆς τῆς μορφῆς τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ἐπιβάλλεται ιδιαίτερα. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ τὸ σχῆμα τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἐπανειλημμένα στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης, γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ μέσα ἀπὸ φανταστικὲς περιηγήσεις πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ κλασσικὰ στὸ εἶδος τους σχετικὰ ἔργα τῶν Montesquieu καὶ Diderot, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ περιηγητικὴ φιλολογία συχνὰ ἀποτελοῦσε ἀπλὴ πρόφαση γιὰ τὴ διοχέτευση, μέσα ἀπὸ τὴν ταξιδιωτικὴ παρατήρηση, τῶν ἰδεολογικῶν πεποιθήσεων τοῦ συγγραφέα.¹ Ἔτσι σὰν πηγὲς τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τὰ

1. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ φαινομένου στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης πρβλ. René Pomeau, "Voyage et lumières dans la littérature française du XVIIIe siècle", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Vol. LVII (1967), σσ. 1269-89 καὶ Geoffrey Atkinson, *Les relations de voyages du XVIIIe siècle et l'évolution des idées*, νέα ἔκδοση, Γενεύη, 1972.

περιηγητικά κείμενα πάντα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

Μια χαρακτηριστική περίπτωση του προβλήματος αυτού είναι η περιηγητική φιλολογία για τον ελληνικό χώρο, που αναπτύχθηκε κάτω από την επίδραση των γενικότερων πολιτιστικών ρευμάτων της ευρωπαϊκής ζωής, όπως του νεοκλασικισμού και αργότερα του ρομαντισμού, και μορφοποίησε τις αξίες και τις ανησυχίες των φιλοσοφικών αυτών προσανατολισμών στους τρόπους που λειτούργησε και εκφράστηκε η παρατηρητικότητα των ξένων επισκεπτών της ελληνικής Ανατολής. Οι θεωρητικές προϋποθέσεις της σκέψης των ταξιδιωτών επηρέασαν όχι μόνο τις γενικότερες ερμηνείες που θέλησαν να προσφέρουν αλλά και τις περιγραφές των φαινομένων που συνιστούν το εμπειρικό υλικό των έργων τους. Έτσι τα περιηγητικά κείμενα αποτελούν τις πιο πολλές φορές, κατά πρώτο λόγο, ιδεολογικά τεκμήρια και μόνο κατά δεύτερο πηγές ασφαλών ιστορικών πληροφοριών. Η παρατήρηση αυτή καλύπτει και εκείνα ακόμη τα κείμενα της περιηγητικής φιλολογίας για την Ελλάδα, που αποτελούν σημαντικές πηγές ιστορικών πληροφοριών, όπως για παράδειγμα τα έργα του Choiseul-Gouffier, των Stephanopoli, του Bartholdy, για να μη μιλήσουμε για κείμενα που είναι εμπνευσμένα από ταξίδια στην Ελλάδα, αλλά έχουν πρωταρχικά ενδιαφέρον σαν έργα λογοτεχνικής αισθαντικότητας όπως εκείνα του Byron και του Chateaubriand.²

Μέσα στην ταξιδιωτική φιλολογία για την Ελλάδα όμως ξεχωρίζει μια μικρή κατηγορία κειμένων, στα οποία ο ιδεολογικός κόσμος των συγγραφέων έλέγχεται απόλυτα από μια αποκρυσταλλωμένη συνείδηση της επιστημονικής αντικειμενικότητας και της εμπειρικής εξακρίβωσης στην περιγραφή των περιηγήσεών τους. Η κατηγορία αυτή αποτελείται από ταξιδιωτικά κείμενα Άγγλων κυρίως περιηγητών, που επισκέφθηκαν την Ελλάδα στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και έφεραν στην παρατήρηση του ελληνικού χώρου και της νεοελληνικής πραγματικότητας όχι μόνο τον πολιτικό φιλελληνισμό της κλασικής τους παιδείας, αλλά και το γνωσιολογικό εμπειρισμό της πνευματικής παράδοσης της πατρίδας τους. Από το μορφωτικό κλίμα της κλασικής παιδείας πήγαζε ή διάθεση ν' ανιχνεύσουν με συμπάθεια και σοβαρότητα τη νεοελληνική πραγματικότητα, ώστε να συλλάβουν στις σωστές της διαστάσεις τη δυναμική της αλλαγής και της αφύπνισης, που συντελούνταν στο μεταίχ-

2. Για μια γενικότερη αξιολόγηση βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο περιηγητισμός στον ελληνικό χώρο», στο συλλογικό έργο *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 1968, σσ. 145-152.

μιο τοῦ δέκατου ὄγδου μετὰ τὸ δέκατο ἕνατο αἰῶνα στοὺς κόλπους τοῦ λαοῦ, ποὺ κατοικοῦσε στὸ χῶρο καὶ μιλοῦσε τὴ γλῶσσα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὴ μεγάλη παράδοση τοῦ βρετανικοῦ ἐμπειρισμοῦ ποὺ εἶχε ἐκθρέψει τὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ σκέψη καὶ πρόσφερε τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο στὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, οἱ Ἕλληνοι ἐπισκέπτες τῆς Ἑλλάδας διαπαιδαγωγήθηκαν στὸ σεβασμὸ καὶ στὴν ἀκριβολόγο παρατήρηση καὶ καταγραφή τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος. Ἦταν συνεπῶς ἐξοπλισμένοι οἱ Ἕλληνοι ταξιδιωτὲς μετὰ τὰ ἐφόδια ἀκριβῶς ἐκεῖνα, ποὺ ὅπως εἶπε ὁ Κοραΐς ἦταν ἀπαραίτητα σὲ κάθε περιηγητῆ: «νοῦν καὶ φιλανθρωπῖαν».³ Σὰν ἀποτέλεσμα οἱ Ἕλληνοι ἐπισκέπτες μᾶς ἄφησαν πολὺτιμες μαρτυρίες, ποὺ συμβάλλουν βᾶσιμα καὶ λεπτομερειακὰ στὴ μελέτη μιᾶς ἀπὸ τὶς σημαντικότερες στιγμὲς τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ.⁴ Ἀνάμεσα στὶς μαρτυρίες αὐτὲς ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ποιότητα τῆς πληροφόρησης καὶ τῆς ἀκρίβειάς τους ἐκεῖνες τοῦ ταγματάρχου William Martin Leake⁵ καὶ τοῦ γιατροῦ Henry Holland.⁶

3. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Πλουτάρχου Βίοι*, τόμ. Α', Παρίσι, 1809, σελ. η'.

4. Βλ. Terence Spencer, *Fair Greece Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Λονδίνο, 1954, σσ. 171-193. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες συμβολὲς τῶν Ἑλλήνων περιηγητῶν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἦταν καὶ ἡ ἐπισήμανση καὶ καταγραφή τοῦ κειμένου τοῦ Ρωσσοαγγλογάλλου. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Μὲ πέντε Ἕλληνοι στὴν Ἑλλάδα», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τόμ. Γ' (1948), σσ. 293-300.

5. Γιὰ τὴ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ Leake πρβλ. Γ.Π. Σαββίδη, «Ὁ Μιλόρδος-ποιητῆς καὶ ὁ συνταγματάρχης-τοπογράφος», *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, σσ. 94-97.

6. *Henry Holland, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., during the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο, 1815. Στὸν πρόλογο (σελ. iii) ὁ Holland σημειώνει ὅτι ἀνῆξε πῶς τὸ ἔργο τοῦ Leake, *Researches in Greece*, θὰ κυκλοφοροῦσε τὸ 1814, θὰ δίσταζε πολὺ νὰ δημοσιεύσει τὸ δικό του βιβλίο. Αὐτὴ ἡ μετριοφροσύνη, ποὺ δηλώνει τὸ θαυμασμὸ τοῦ Holland γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου τοῦ Leake, ἀποτελεῖ ἐγγύηση καὶ γιὰ τὴ βασιμότητα τῆς δικῆς του μαρτυρίας καθορίζοντας τὸ ἐπίπεδο καὶ τοὺς κανόνες τῆς παρατήρησής του σύμφωνα μετὰ ἐκείνους τοῦ προτύπου του. Γιὰ μιὰ γενικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου, βλ. *The Edinburgh Review or Critical Journal*, τόμ. XXVI, (Φεβρουάριος - Ἰούνιος 1816), σσ. 455-485. Γερμανικὴ μετάφραση δημοσιεύθηκε στὴν Ἰένα τὸ 1816. Εὐρεῖα ἑλληνικὴ περίληψη στὸ ἔργο τοῦ Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα, 1810-1821*, Ἀθήνα, 1975, σσ. 169-220, μετὰ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, Ἰ. Ε. Ἀναστασίου, «Ἡ ἐμπορικὴ, πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ στὰ Γιάννινα 1812-1813. Ἐντυπώσεις τοῦ Ἕλληνο Σερ Χένρυ Χόλλαντ», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τόμ. 16 (1967), σσ. 550-557, τόμ. 17 (1968), σσ. 92-100 καὶ τοῦ ἴδιου «Ἡ πνευματικὴ κατάσταση στὰ Γιάννινα

II. Μιά ανθρωπογεωγραφία τῆς Ἑλλάδας

Γιὸς γιατροῦ ὁ Henry Holland (1788-1873) σπούδασε ἰατρικὴ στὰ πανεπιστήμια τῆς Γλασκώβης καὶ τοῦ Ἐδιμβούργου, ἀπ' ὅπου πῆρε τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορα τῆς ἰατρικῆς τὸ 1811. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἱκανότητά του στὴν ἀκριβολόγο ἐμπειρικὴ παρατήρηση καὶ καταγραφή ἐκδηλώθηκαν πρῶτα μὲ τὴ σύνταξη τὸ 1806 μιᾶς ἐπίσημης στατιστικῆς ἐκθεσῆς γιὰ τὴ γεωργία τῆς περιοχῆς τοῦ Cheshire, ἀπ' ὅπου καταγόταν. Τὸ 1810 ἐπιχείρησε τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ πολλά του ταξίδια μὲ μιὰ ἐπίσκεψη στὴν Ἰσλανδία συνοδεύοντας τὸν Sir George S. Mackenzie καὶ τὸν Dr. Richard Bright. Καρπὸς τῆς περιήγησής αὐτῆς ἦταν τὰ κεφάλαια γιὰ τὴν «Ἱστορία καὶ Φιλολογία, Διακυβέρνηση, Νόμοι καὶ Θρησκεία τῆς Ἰσλανδίας» καὶ γιὰ τὶς «Ἀσθένειες τῶν Ἰσλανδῶν» ποὺ συνέθεσε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Mackenzie *Ταξίδια στὴν Ἰσλανδία*. Ἔτσι ὄταν τὸ 1812 ἔφυγε γιὰ μιὰ πολύμηνη περιήγηση στὴ νότια καὶ νοτιανατολικὴ Εὐρώπη, ὁ νεαρὸς γιατρός ἦταν ἤδη ἀσκημένος στὴν ἐμπειρικὴ ἐποπτεία τοῦ φυσικοῦ καὶ ἀνθρώπινου περιβάλλοντος.

Ὁ ἠπειρωτικὸς ἀποκλεισμός, ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ λόγω τῶν Ναπολεόντειων πολέμων μετὰ τὸ 1806, δὲν ἐπέτρεπε στοὺς Ἀγγλοὺς περιηγητὲς νὰ ἐπισκεφθοῦν τοὺς παλιότερους χώρους τοῦ Grand Tour στὴ Γαλλία καὶ Ἰταλία. Ἔτσι μέσω Πορτογαλίας, Σαρδηνίας καὶ Σικελίας, ὁ Holland ἔφτασε στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1812 στὰ Ἰόνια νησιά καὶ ἀποβιβάστηκε στὴ Ζάκυνθο, ὅπου εἶχε ἐπιβληθεῖ βρετανικὴ κατοχὴ ἀπὸ τὸ 1809. Τὰ Ἰόνια νησιά μετὰ τὶς πολιτικὲς τους περιπέτειες, ποὺ ἀκολούθησαν τὸ τέλος τῆς Βενετοκρατίας, εἶχαν ξαναπεράσει στὴν κυριαρχία τῶν Γάλλων μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Tilsit τὸ 1807 ἀνάμεσα στὸ Ναπολέοντα καὶ τὸν Τσάρο Ἀλέξανδρο Α'. Μιὰ ἀγγλικὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία τὸ 1809 ὅμως περιορίσε τὴ γαλλικὴ κυριαρχία στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς Παξοὺς καὶ ἐπέβαλε βρετανικὴ κατοχὴ στὰ ἄλλα πέντε νησιά. Ἔτσι ὁ Holland μπόρεσε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Ζάκυνθο, τὴν Ἰθάκη καὶ τὴ Λευκάδα. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς περιήγησής του ἐκδηλώθηκε τὸ διπλό του ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φύση καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ πρόσθετε μιὰ ζωντανὴ διάσταση στὸ συμ-

στὶς ἀρχὲς τοῦ 19οῦ αἰῶνα ὅπως τὴν εἶδαν οἱ ξένοι περιηγηταί», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. 20 (1971), σσ. 720-741. Μετάφραση τῶν ἀποσπασμάτων γιὰ τὰ Γιάννινα στοῦ Π. Καραγιώργου, «Henry Holland, τὰ Γιάννινα τοῦ 1812», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. 21 (1972), σσ. 405-412, 547-572, 672-678.

βατικό ἀρχαιογνωστικό ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Ὁ Holland θαύμασε τὴ φυσικὴ ὁμορφιὰ τῆς Ζακύνθου, ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴ φήμη ποὺ εἶχε τὸ νησι σὰν «τὸ ἄνθος τῆς Ἀνατολῆς». Συγχρόνως ὅμως σχολίασε μὲ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν ἑπτὰ νησιῶν. Οἱ παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ἐπιβεβαιωμένες ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη ἐπίσκεψη στὴν Κεφαλονιά, εἶναι ἀξιοσημεῖωτες γιατί σχολιάζουν τὴ φατριαστικὴ συμπεριφορὰ τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τῆς στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μὲ ἀποτέλεσμα, ὅπως παρατήρησε ὁ Holland, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἑπτανήσου, παρὰ τὶς μεγαλύτερες πολιτικὲς ἐλευθερίες ποὺ ἀπολάμβαναν, νὰ ἐμφανίζονται λιγότερο παρασκευασμένοι γιὰ ἐθνικὴ αὐτοτέλεια σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἡπειρωτικὸ ἑλληνισμό. Στὴν παρατήρηση αὐτὴ διαφαίνεται ἡ φροντίδα τοῦ Holland γιὰ τὸ πολιτικὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ τὸν ὀδηγεῖ καὶ στὴν εἰσήγηση ὅτι ἡ ἀγγλικὴ διοίκηση θὰ ἔπρεπε νὰ ἰδρύσει μιὰν ἀνώτερη ἀκαδημία στὴν Ἑπτανήσο γιὰ τὴν ἐπιμόρφωση τόσο τῶν νησιωτῶν, ὅσο καὶ Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα: «Ἐνας τέτοιος θεσμός, τοῦ ὁποῦ ὅσο μεγαλύτερη ἡ κλίμακα τόσο τὸ καλύτερο, θὰ ἦταν τιμητικὸς γιὰ μᾶς, ἔξοχα χρήσιμος γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἰδιαίτερα εὐεργετικὸς σ' ὅλες τὶς μελλοντικὲς μας σχέσεις μ' αὐτὸ τὸ λαό».⁷ Ἔτσι ὁ Holland ἐμφανίζεται σὰν ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἰδέας μιᾶς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ποὺ λίγα χρόνια ἀργότερα ἔμελλε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ εὐγενικὸς του συμπατριώτης Frederick North, Lord Guildford.

Ἀπὸ τὴν Ἑπτανήσο ὁ Holland πέρασε στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Ἡπείρου. Ὅλη ἡ περιοχὴ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας τὰ χρόνια ἐκεῖνα βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ στοὺς ξένους ἦταν γνωστὴ μὲ τὸ συνοπτικὸ γεωγραφικὸ καθορισμὸ «Ἄλβανία». Ὁ Holland ἀποβιβάστηκε στὴν Πρέβεζα, κτήση τοῦ Ἀλῆ ἀπὸ τὸ 1798 μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς, ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὅταν τὰ ἐδάφη τῆς Βενετίας στὸ Ἴόνιο πέρασαν στὴ Γαλλία. Περνώντας ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Νικόπολης ὁ Ἀγγλος ταξιδιώτης ἔφτασε στὴν

7. Holland, *Travels*, σελ. 30. Κίνητρο τῆς εἰσήγησης αὐτῆς ἴσως νὰ ἦταν κάποια διάθεση βρετανικοῦ συναγωνισμοῦ πρὸς τὴν Ἰονικὴ Ἀκαδημία ποὺ λειτούργησε στὴν Κέρκυρα ὑπὸ Γαλλικὴ αἰγίδα (1808 - 1814). Γιὰ μιὰ σύγχρονη μαρτυρία, βλ. Hubert Pernot, *Nos Anciens à Corfou. Souvenirs de l'Aide-Major Lamare - Picquot (1807 - 1814)*, Παρίσι, 1918, σσ. 206 - 237.

Ἄρτα. Μπαίνοντας στὴν πόλη πρόσεξε τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ. Μὲ ἰδιαίτερη ἀκρίβεια περιέγραψε τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς περιοχῆς τοῦ Ἄμβρακιου, ποῦ εἶχε κέντρο τὴν Ἄρτα. Προχωρώντας βόρεια κατευθύνθηκε πρὸς τὴ μητρόπολη τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀλῆ, τὰ Ἰωάννινα, θαυμάζοντας τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴ μοναδικότητα τῆς τοποθεσίας τῆς πόλης. Στὰ Ἰωάννινα, ποῦ τὰ ἐπισκέφθηκε τρεῖς φορές κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιήγησής του στὴν Ἑλλάδα, ὁ Holland, λόγω τῆς ἱατρικῆς του ιδιότητος, ἔγινε δεκτὸς μὲ μεγάλη εὐμένεια ἀπὸ τὸν Ἀλῆ. Αὐτὸ τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία ἐπανειλημμένων συναντήσεων μὲ τὸν Ἀλβανὸ σατράπη, τοῦ ὁποῖου τὴν προσωπικότητα, τὴν αὐλὴ καὶ τὸν τρόπο διακυβέρνησης περιέγραψε λεπτομερειακᾶ. Μὲ ἀκριβολογία περιέγραψε ἐπίσης ὁ Holland τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὴ ζωὴ τῆς πόλης, ποῦ τὴ γνώρισε μὲ οἰκειότητα λόγω τῆς φιλοξενίας του στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ προεστοῦ Μιχαὴλ Μήτσου.

Ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, ἐφοδιασμένος μὲ ἐπίσημα διαβατήρια γράμματα τοῦ Ἀλῆ, ὁ Holland ἀναχώρησε γιὰ νὰ περιοδεύσει στὶς κτήσεις τοῦ σατράπη στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. Περνώντας ἀπὸ τὰ Ζαγοροχώρια καὶ τὸ Μέτσοβο καὶ ἀνεβαίνοντας στὴν κορυφογραμμὴ τῆς Πίνδου κατέβηκε πρὸς τὸ Θεσσαλικὸ κάμπο. Σταμάτησε στὴν Καλαμπάκα καὶ ἐπισκέφθηκε τὰ Μετέωρα μὲ ἔκδηλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ γεωλογικὸ σχηματισμό. Ἀνεβασμένος μὲ τὸ παραδοσιακὸ δίχτυ ἐπισκέφθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ μοναστήρια στὴν κορυφὴ τῶν βράχων. Περνώντας ἀπὸ τὰ Τρίκαλα κατευθύνθηκε στὴ Λάρισα, ὅπου εἶχε τὴν ἔδρα του σὰν τοπάρχης τῆς Θεσσαλίας ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ, Βελῆ πασαῶς. Μὲ συμπάθεια σημείωσε ὁ Holland, ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς Ὀθωμανούς, ποῦ συνάντησε στὸ ταξίδι του, ὁ Βελῆ πασαῶς ἦταν ὁ μόνος ποῦ ἐκτιμοῦσε τὴν ἀξία τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλλάδας καὶ εἶχε ἐπισκεφθεῖ κάποτε τὶς ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας ὅπως ἔκαναν οἱ ξένοι μιλόρδοι. Στὴ Λάρισα ὁ Holland φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Πολύκαρπο, τὸ μετέπειτα ἐθνομάρτυρα τοῦ 1821. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ἔδωσε στὸ Holland τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸ βίο τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἐπίσκεψη στὰ Ἀμπελάκια, ποῦ ἀπὸ κάποια διάθεση κλασικιστικῆς ἀποκατάστασης τοῦ τοπωνυμίου, συνηθισμένης στοὺς ταξιδιωτὲς τῆς ἐποχῆς, ὁ Holland ὀνομάζει Ἀμφιλοχία, κατευθύνθηκε βόρεια μέσω τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν πρὸς τὴ Μακεδονία. Περνώντας ἀπὸ τὸν Πλαταμώνα καὶ τὴν Κατερίνη καὶ ἐπισημαίνοντας τὸ πεδίο τῆς μάχης τῆς Πύδνας, ἔφτασε, τέλος Νοεμβρίου, στὴ Θεσσαλονίκη.

Στὴ μητρόπολη τῆς Μακεδονίας καὶ δευτέρη πόλη τῆς Ὀθωμανικῆς

αυτοκρατορίας, ο Holland βρέθηκε μέσα στην κοσμοπολίτικη κοινωνία των Ευρωπαίων προξένων και των Ελλήνων και ξένων εμπόρων, των όποιων την κοινωνική ζωή και εμπορική δραστηριότητα περιέγραψε λεπτομερειακά. Παρατήρησε χαρακτηριστικά, ότι η έπιβολή του ηπειρωτικού αποκλεισμού από το Ναπολέοντα συνετέλεσε ώστε το εισαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης να πάρει μεγάλη ώθηση στα χρόνια 1810, 1811, 1812. Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στον καθορισμό του πλαισίου της περιήγησης του Holland, που βρέθηκε άκριβώς στην Ελλάδα σε μια περίοδο, που ιδιαίτερα εύνοϊκές διεθνείς συγκυρίες συνετέλεσαν αποφασιστικά στην επιτάχυνση του ρυθμού ανάκαμψης του ελληνισμού. Με την περιήγησή του των έτων 1812-1813 ο Holland μπόρεσε να παρακολουθήσει και να καταγράψει τα σημάδια της εύτυχιμένης αυτής συγκυρίας.

Από τη Θεσσαλονίκη ο Άγγλος γιατρός αναχώρησε με καράβι έχοντας προορισμό το Ζητούνι, στις 5 Δεκεμβρίου 1812. Μετά από επίπονο και επικίνδυνο θαλασσινό ταξίδι δέκα τριών ημερών, κατά το οποίο τους παρακολουθούσε συνεχώς ο φόβος των πειρατών και αφού πέρασαν έξω από τη Σκόπελο και τη Σκιάθο, κατέληξαν στο Τρίκερι. Με την ευκαιρία αυτή ο Holland σχολίασε τη γειτονική περιοχή του Πηλίου και τα επιτεύγματα των κατοίκων της, μνημονεύοντας σαν μια ξεχωριστή πηγή σχετικών πληροφοριών και την περικοπή που οι Πηλιορίτες συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* αφιερώνουν στην πατρίδα τους. Από το Τρίκερι το καράβι που μετέφερε το Holland κατευθύνθηκε στη Στυλίδα, όπου έφτασε στις 17 Δεκεμβρίου. Κατά τη διάρκεια του πλοῦ ο Holland διέκρινε στην άπέναντι ακτή της Στερεάς Ελλάδας το τοπίο των αρχαίων Θερμοπυλῶν για το οποίο σημείωσε: «το σημείο που μάς ενδιέφερε περισσότερο σ' αυτή τη θέα ήταν το μέρος των παντοτεινών αξιομνημόνευτων Θερμοπυλῶν, ενός τόπου που πιδού πολύ από κάθε σχεδόν άλλο ιστορικό σκηνικό έχει καθαγιαστεί από τον ιερό σεβασμό των μεταγενέστερων εποχῶν».⁸

Περνώντας από το Ζητούνι, που ο Holland ταύτισε ανεπιφύλακτα με την αρχαία Λαμία, κατευθύνθηκε και πάλι προς τη Λάρισα διασχίζοντας τη νότια Θεσσαλία. Το τελευταίο δεκαήμερο του Δεκέμβρη του 1812 ο Holland και η συνοδεία του διασχίζουν την ανατολική Στερεά Ελλάδα με κατεύθυνση προς την Αθήνα. Στις 23 Δεκεμβρίου πέρασε από τις Θερμοπύλες, για τις οποίες περιέλαβε στο βιβλίο του λεπτομερή

8. Holland, *Travels*, σελ. 353.

περιγραφή. Διασχίζοντας τὰ χιονισμένα βουνὰ τῆς Οἴτης ἔφτασαν στὰ Σάλωνα, πού ταύτισε μὲ τὴν ἀρχαία Ἀμφισσα σημειώνοντας ὁμως συγχρόνως καὶ τὴ σχετικὴ ἐπιφύλαξη τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελετίου. Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1812 πρέπει νὰ βρισκόταν στοὺς χιονισμένους Δελφούς. Ὁ Holland σημείωσε σχετικά: «Ἐδῶ ὅπου ἡ λαμπρότητα τῆς τέχνης ἔχει ἐξαφανιστεῖ, ἐκείνη τῆς φύσης ἔχει ἀπομείνει· καὶ στέκοντας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ θαυμάσει τὴν καλαισθησία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, πού ἐπέλεξε σὰν τοποθεσία τῶν ἐθνικῶν τῆς ἀμφικτυονιδῶν ἕνα μέρος μὲ τόσο μεγαλειώδη καὶ ἐπιβλητικὰ χαρακτηριστικά».⁹

Μὲ μεγάλη βιασύνη πιά τὸ ταξίδι συνεχίστηκε ἀνατολικά. Πέρασαν ἀπὸ τὴ Λεβαθειά, ὅπου ὁ Holland φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ προύχοντα Λογοθέτη, τὸ πῶς μεγάλο καὶ πολυτελὲς ἑλληνικὸ ἀρχοντικὸ πού εἶδε σ' ὅλο του τὸ ταξίδι. Παράτρεξαν τὸ ἔλος τῆς Κωπαΐδας καὶ ἔφθασαν στὴ Θήβα, ὅπου ὁ νεαρὸς Ἀγγλὸς ταξιδιώτης πρόσεξε πὺς βρίσκονταν οἱ ὠραιότερες γυναῖκες τῆς Ἑλλάδας. Μὲ αὐξημένη ἀνυπομονησία προσπέρασε τὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς, πού ὅλο καὶ πύκνωναν ὅσο πλησίαζε στοὺς κλασσικοὺς χώρους τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ὁ Holland σημείωσε ὅτι οἱ περιοχὲς τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Ἀττικῆς, μὲ τὸν πρόδηλο πλοῦτο τους σὲ ἀρχαιότητες, ἄφηναν τεράστια περιθώρια γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες, ἀλλὰ πρόσθεσε ὅτι δὲν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ ἐπαναλάβει τὶς λεπτομερεῖς περιγραφὲς ἄλλων ταξιδιωτῶν, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀποφασίσει νὰ ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του στὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Στὸ δρόμο ὡστόσο ἀπὸ τὴ Λεβαθειά στὴ Θήβα συνάντησε τὸν Gropius, πού γύριζε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ ἕνα ταξίδι στὴν Ἑπτάνησο, καὶ μὲ ἐνδιαφέρον παρακολούθησε τὴν ξενάγηση τοῦ Γερμανοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀρχαιόφιλου γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, πού βοήθῃκαν στὴν πορεία τους.

Τὴν Πρωτοχρονιά τοῦ 1813 ὁ Holland ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Μὲ συγκίνηση ἀντίκρισε τὴν Ἀκρόπολη, ἐνῶ οἱ κίονες τοῦ Παρθενῶνα φωτίζονταν ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ πρώτου ἡλιοβασιλέματος τοῦ νέου χρόνου. Στὴν Ἀθήνα ἔμεινε σχεδὸν ὡς τὸ τέλος τοῦ Γενάρη περιδιαβάζοντας καὶ μελετώντας τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ συμμετέχοντας στὴ ζωερὴ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν πολυάριθμων ξένων λογίων καὶ φιλότεχνων, πού βρίσκονταν περπεπίδημοι στὴν πόλη τῆς Ἀθηνᾶς.¹⁰ Ἡ περιοδεία συνεχίστηκε μὲ προο-

9. Ὁπ. π. π., σελ. 392.

10. Γιὰ τὴν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀθήνα αὐτὰ τὰ χρόνια, πρβλ. C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, 2η ἐκδ., Λονδίνο - Ἀθήνα, 1977, σσ. 1-37.

ρισμό τὴν Πελοπόννησο. Περνώντας ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὰ Μέγαρα ὁ Holland παρατήρησε ὅτι «ὄλ' αὐτὰ τὰ μέρη φέρουν καὶ τώρα τὰ ἴδια ὀνόματα ὅπως καὶ στοὺς πιδὸ ἀρχαίους καιροὺς τῆς Ἑλλάδας».¹¹ Στὸν Ἴσθμὸ τῆς Κορίνθου, πού τοῦ κέντρισε ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον σὰν γεωλογικὸ φαινόμενο, ἔκανε καὶ μιὰ σημαντικὴ πολιτικὴ παρατήρηση: «Ἡ ὄροσειρὰ τοῦ Γερανίου εἶναι ἐπὶ πλεόν ἐνδιαφέρουσα, γιατί με τὴ θέση της κατὰ μῆκος τοῦ βορειότατου ἄκρου τοῦ Ἴσθμοῦ ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο φυσικὸ ὄριο τῆς Πελοποννήσου — ἓνα ὄριο πὺ μπορεῖ νὰ εἶναι σημαντικὸ στὸ μέλλον γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν ἐλευθεριῶν ἑνὸς μέρους τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας».¹²

Ἡ περιήγηση στὴν Πελοπόννησο δὲν κράτησε παρὰ λίγες μόνο μέρες με ἐπισκέψεις στὴν Κόρινθο, τὴ Νεμέα, τὴς Μυκῆνες καὶ τὸ Ἄργος. Με σφοδρὸ χειμῶνα ἔφτασε ὁ Holland στὴν πρωτεύουσα τοῦ Μοριᾶ, στὴν Τριπολιτζᾶ. Πληροφορήθηκε ὅτι ἡ ἐπίσκεψή του στὴν Ἑλλάδα συνέπεσε με τὸ βαρύτερο χειμῶνα μέσα σὲ τριάντα πέντε χρόνια — μιὰ πληροφορία πὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴς μαρτυρίες ἄλλων περιηγητῶν.¹³

Στις 30 Ἰανουαρίου ἔφυγε ἀπὸ τὴν Τριπολιτζᾶ καὶ μέσω Καλαβρυτῶν ἔφτασε στὴν Πάτρα, ἀπ' ὅπου στις 4 Φεβρουαρίου ἀναχώρησε γιὰ τὴ Ζάκυνθο. Με τὴν εὐκαιρία τῆς νέας του παρουσίας στὰ Ἑπτάνησα ἐπισκέφθηκε τὴν Κεφαλονιά τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1813. Μιὰ ἐπίσκεψη στὰ Κύθηρα ὅμως, γιὰ τὴν ὁποία προπαρασκευάστηκε πνευματικά, δὲν πραγματοποιήθηκε. Στὴ συνέχεια ξαναγύρισε στὴν Ἡπειρο, τηρώντας τὴν ὑπόσχεση πὺ εἶχε δώσει στὸν Ἄλῃ πασᾶ, ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα τὸν προηγούμενο Νοέμβριο. Στὴν Πρέβεζα συνάντησε τὸν Ἄλῃ καὶ τὸν συνόδεψε στὴ Νικόπολη, ὅπου τὸν παρακολούθησε στὴν ἐξάσκηση τοῦ διοικητικοῦ του ἔργου: «καθισμένος κάτω ἀπὸ μιὰ γυμνασμένη ἀψίδα με μερικὸς ἀπὸ τοὺς γραμματικούς του γύρω του, ἀπασχολημένος με τὴν ἐξέταση αἰτημάτων καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, ὁ Ἄλῃ πασᾶς σ' αὐτὴ τὴ στάση, μέσα στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Αὐγούστου, ἀποτελοῦσε ἓνα πολὺ ἀσυνήθιστο καὶ ἀξιοπεριέργο θέαμα».¹⁴

Ἡ σκοπὸς βέβαια τῆς ἐπανόδου τοῦ Holland στὴν Ἡπειρο δὲν

11. Holland, *Travels*, σελ. 419.

12. Ὅπ. π. π.

13. Πρβλ. τὴ βιβλιοκρισία τῶν ἔργων γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν περιηγητῶν Frederick North Douglas, Henry Holland καὶ William Haygarth, *The Quarterly Review*, Ἰούλιος 1820, σελ. 329. Τὸ βιβλιοκριτικὸ αὐτὸ σημείωμα ἀξιολογεῖ γενικότερα τὴς πληροφορίες πὺ παρέχει ὁ Holland.

14. Holland, *Travels*, σελ. 442.

ἦταν τὸ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν Ἄλῃ, ἀλλὰ ἡ συνέχιση τῆς περιήγησής στις κτήσεις τοῦ ἐξωτικοῦ σατράπη. Τὴν 1η Μαρτίου 1813 ἔφυγε γιὰ μιὰ ἐπίσκεψη στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Σούλι. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ τοπίου γύρω ἀπὸ τὸν Ἀχέροντα προκάλεσε τὸ θαυμασμό του, ἐνῶ οἱ πόλεμοι τῶν Σουλιωτῶν μὲ τὸν Ἄλῃ ἀπασχόλησαν ἓνα σημαντικό μέρος τῆς ἀφήγησής του. Ἀκολουθώντας τὸ ρεῦμα τοῦ Καλαμᾶ περιηγήθηκε τὴν περιοχὴ τῆς Παραμυθιάς καὶ ἀφοῦ ἐπέστρεψε στὰ Ἰωάννινα ξανάφυγε γιὰ μιὰ παρατεταμένη περιοδεία στὴ Βόρειο Ἡπειρο. Μὲ προορισμὸ τὸ Τεπελένι, γενέτειρα τοῦ Ἄλῃ, ὁ Holland πέρασε ἀπὸ τὸ Δελβινάκι, τὸ Ἀργυρόκαστρο καὶ τὸ Γαρδίκι, ποὺ εἶχε μεταβληθεῖ σὲ μιὰ πόλη-φάντασμα μετὰ τὴ σφαγὴ τῶν Γαρδικιωτῶν ἀπὸ τὸν Ἄλῃ ἓνα χρόνο ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Holland. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιοδείας αὐτῆς στὰ βουνὰ τῆς Βορείου Ἡπέιρου ἐντυπωσίασαν τὸ Holland τὰ ἐπιβλητικὰ ὄρεινὰ τοπία, ἀλλὰ συγχρόνως δὲν ἔπαψε ν' ἀναζητᾶ καὶ νὰ καταγράφει τ' ἀρχαῖα μνημεῖα. Φθάνοντας βόρεια ὡς τὴν ἀρχαία Ἀπολλωνία καὶ τὴν Αὐλώνα, τὸ κυριότερο λιμάνι τῆς περιοχῆς ἀπ' ὅπου εἰσάγονταν γερμανικὰ καὶ ἰταλικὰ προϊόντα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀλβανίας, ὁ Holland στάθηκε μαζί μὲ τὸ Leake, ποὺ περιηγήθηκε τὴ Βόρεια Ἡπειρο τὸ 1804-1805, ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ταξιδιώτης, ποὺ ἔφτασε μὲ τὴν προστασία τοῦ Ἄλῃ στις δυσπρόσιτες ἐκεῖνες περιοχές. Στὴν ἐπιστροφή πέρασε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Χειμάρρας καὶ τῶν Ἀκροκεραυνίων βουνῶν καὶ μνημόνευσε τοὺς ἀγῶνες τῶν Χειμαριωτῶν γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους ὡς τὴν ὑποταγὴ τους ἀπὸ τὸν Ἄλῃ.

Μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀκόμη διαμονὴ στὰ Ἰωάννινα γιὰ ἓνα δεκαπενθήμερο καὶ ἀφοῦ ἀπέρριψε τὶς ἐπίμονες προτάσεις τοῦ Ἄλῃ νὰ παραμείνει μόνιμα ἐκεῖ σὰν προσωπικὸς του γιατρός, ὁ Holland ξαναγύρισε στὴ Ζάκυνθο μέσω Ἄρτας, Πρέβεζας καὶ Λευκάδας. Τότε ξαναεπισκέφθηκε τὴν Ἰθάκη καὶ τὸ Μάιο τοῦ 1813, πρὶν ἀναχωρήσει ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, πέρασε στὴν ἀπέναντι πελοποννησιακὴ ἀκτὴ καὶ ἐπισκέφθηκε «τὴν τοποθεσίαν τῆς περιφέρειας Ὀλυμπίας. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ περιοχὴ ἀστραφτε ἀπὸ ὁμορφιὰ καί, ἀν καὶ ἡ σφοδρότητα τοῦ χειμῶνα ἦταν ἀκόμη ὄρατὴ στὰ χιόνια, ποὺ σκέπαζαν τὶς βουνοκορφές, τὰ πάντα ἀπὸ κάτω ἀποτελοῦσαν ἓνα πραγματικὸ Ἀρκαδικὸ τοπίο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τόσο στὸν πληθυσμὸ ὅσο καὶ στὰ φυσικὰ του γνωρίσματα ὅτι ἀνταποκρινόταν στις εἰκόνες ποὺ ἡ φαντασία ἰχνογραφεῖ γι' αὐτὴ τὴν περιοχὴ».¹⁵

15. Ὁπ. π. π., σελ. 434.

Με αυτό το προσκύνημα, που συνδύαζε τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς κλασικῆς παιδείας μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῆς ρομαντικῆς αἰσθαντικότητας, ὁ Holland συμπλήρωσε τὴν ὀκτάμηνη περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα καὶ γύρισε μέσω Ἰσπανίας στὴν πατρίδα του. Οἱ ταξιδιωτικὲς του ἐντυπώσεις, πού δημοσιεύθηκαν τὸ 1815, γνώρισαν ἀρκετὰ μεγάλη ἐπιτυχία. Δεύτερη ἔκδοση κυκλοφόρησε τὸ 1819 σὲ δύο τόμους.

Στὶς Ἀναμνήσεις του πού κυκλοφόρησαν πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1872, ὁ Holland ἀναφέρθηκε καὶ πάλι στὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα καὶ σημείωσε τὸ πόσο δυσκόλεψε τὴ συγγραφή τοῦ κειμένου του ἡ ἀπώλεια ἑνὸς μεγάλου μέρους ἀπὸ τὶς σημειώσεις του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου του στὴ Βόρειο Ἥπειρο. Ὁ ἴδιος ἀπέδωσε τὴν ἀπώλεια σὲ κλοπὴ κατὰ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ, πού ἴσως ἔλπιζε πὼς στὰ χαρτιά τοῦ ἐπιστήμονα-ταξιδιώτη θ' ἀνακάλυπτε πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν ἐπισήμανση κοιτασμάτων πολύτιμων μετάλλων.¹⁶

Στὴ μεταγενέστερή του σταδιοδρομία, πού ἄρχισε μετὰ τὸ ἑλληνικὸ του ταξίδι, ὁ Holland διακρίθηκε σὰν γιαντρός καὶ στέλεχος τῆς Βασιλικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπὸ τὸ 1828 τοῦ Ἰατρικοῦ Κολλεγίου. Ἀργότερα προσλήφθηκε σὰν γιαντρός τῆς Βασίλισσας Βικτωρίας καὶ τοῦ συζύγου της καὶ στὰ 1852 δέχτηκε τίτλο εὐγενείας, πού εἶχε νωρίτερα ἀποποιηθεῖ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρόχρονης σταδιοδρομίας του παρέμεινε ἕνας ἀκούραστος καὶ ἐνθουσιώδης ταξιδιώτης. Ἐπισκέφθηκε ἑξὶ φορές τὴν Ἀμερικὴ¹⁷ καί, ἔχοντας ἐπισκεφθεῖ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, πραγματοποιοῖσε τὸ τελευταῖο του ταξίδι στὴ Ρωσία. Στὶς Ἀναμνήσεις του ἔδωσε πολλὲς λεπτομέρειες γιὰ τὰ μεταγενέστερά του ταξίδια, κανένα ὅμως δὲν φαίνεται νὰ τοῦ προκάλεσε τόσες ἐντυπώσεις καὶ συγκινήσεις, νὰ τοῦ γέννησε τόσα ἐνδιαφέροντα καὶ προβληματισμούς, ὅσο ἡ νεανικὴ περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα.

Πραγματικὰ τὸ ταξίδι τοῦ Holland δὲν ἦταν μιὰ ἀπλὴ συναισθηματικὴ περιδιάβαση, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς ἐξωτικὲς περιέργειες τῆς ἐποχῆς του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπαιζαν τὸ ρόλο τους σὰν κίνητρα τοῦ ταξιδιοῦ, ἀλλὰ στὴν πραγματοποίησή του λειτούργησαν ἐνεργὰ τὰ πολλαπλὰ ἐμπειρικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ περιηγητῆ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μεταβληθεῖ ἡ

16. Henry Holland, *Recollections of Past Life*, 2η ἐκδ., Λονδίνο, 1872, σσ. 99-100, 312.

17. Κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του στὴ Βοστώνη ὁ Holland συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν Ἀμερικανὸ φιλέλληνα, καθηγητὴ καὶ πρόεδρο τοῦ πανεπιστημίου Harvard καὶ γεωροισαστὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν Edward Everett, μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε ἀλληλογραφία γιὰ πολλὰ χρόνια. Βλ. *Recollections of Past Life*, σελ.189.

περιήγηση σὲ μιὰ συλλογὴ ἐνδιαφέροντος ἐπιστημονικοῦ ὕλικου βασισμέ-
νου σὲ ἐπιτόπιες παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις. Ἐξ αἰτίας τῆς ἱατρι-
κῆς του κατάρτισης ὁ Holland ἐνδιαφερόταν ζωηρὰ γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ
φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ταξιδιοῦ. Ἔτσι καταγράφει συστηματικὰ
ὄρυκτολογικές, γεωλογικές καὶ κλιματολογικές παρατηρήσεις, περιγρά-
φει τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, τὶς μορφές βλάστησης καὶ τὶς καλλιέρ-
γειες ἀπ' ὅπου περνᾷ. Στὰ ἐπίμετρα τοῦ βιβλίου του περιλαμβάνει κατα-
λόγους τῶν φαρμακευτικῶν φυτῶν τῆς Κεφαλονιάς καθὼς καὶ τῶν μορ-
φῶν βλάστησης στὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων.

Τὸ ἐνδιαφέρον του ἀναπόφευκτα ἐστιάζεται καὶ στὶς ἀρχαιότητες,
ποῦ συναντᾷ στὸ δρόμο του. Παντοῦ ἀνιχνεύει κλασσικὲς μνημεία καὶ προ-
σέχει τὰ ἀπτά ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὸ ἀνθρωπι-
στικό του ἐνδιαφέρον δὲν περιορίζεται στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅπως συνέβαινε
μὲ τοὺς πιὸ πολλοὺς Εὐρωπαίους ἐπισκέπτες τῆς Ἑλλάδας. Τόσο τὰ
γεωγραφικὰ ὅσο καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ του ἐνδιαφέροντα δὲν διαγράφουν
παρὰ τὶς παραμέτρους στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο τῆς πρωταρχικῆς φροντί-
δας τοῦ ταξιδιοῦ: αὐτὴ εἶναι ἡ γνωριμία μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς
σύγχρονης Ἑλλάδας. Ἔτσι μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ προσπάθεια ἀκρι-
βολογίας συλλέγει ἀνθρωπολογικὰ καὶ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα, πληροφο-
ρίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ ἰδίως γιὰ τὴν ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ
δραστηριότητα, τὴ διοίκηση, τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν οἰκιακὴ οἰκονο-
μία τῶν ἑλληνικῶν, ἀλβανικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν, ποῦ συναντᾷ
στὸ ταξίδι του.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀρχαία τὸν ἐνδιαφέρει ζωηρὰ ἡ σύγχρονη ἀρχι-
τεκτονικὴ, οἱ μορφές διακόσμησης καὶ ἐνδυμασίας, τὰ κοινωνικὰ ἔθνη καὶ
ἀξίες τῶν ἀνθρώπων. "Ὅλ' αὐτὰ περιγράφονται στὶς σελίδες του μὲ τόση
ἀκρίβεια καὶ ἐνάργεια ποῦ κάνουν τὸ ταξιδιωτικὸ του μιὰ πανοραμικὴ
ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ποῦ εἶναι ἀκόμη πολυτιμότερη
γιὰ τὸ γεγονός ὅτι συγκεντρώνει λεπτομέρειες γιὰ ἀπρόσιτες περιοχές,
ὅπως ἡ Βόρεια Ἠπειρος, ποῦ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὰ συμβατικά ὁδοιπορικὰ
τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας. Τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ ἡ εὐαισθησία
τοῦ Holland διακρίνονται καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν θαυμάσιων χαλκο-
γραφικῶν, ποῦ κοσμοῦν τὸ βιβλίο του καὶ βασιζόνται σὲ δικά του σχέδια
κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Πιὸ πολὺ ἀπ' ὅλα ὅμως τὸν ἐνδιέφερε
ἡ σύγχρονη πολιτιστικὴ ζωὴ καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Νεοελλήνων στὰ
γράμματα καὶ στὴν παιδεία, ἐπειδὴ σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐντόπιζε τοὺς
δυναμικοὺς συντελεστὲς μιᾶς μελλοντικῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς. Αὐτὸ καθο-
ρίζεται προγραμματικὰ στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του καὶ γίνεται ὁ

γνώμονας για τήν καταγραφή πολύτιμων στοιχείων σχετικά με τή διαδικασία τῶν πολιτιστικῶν καί πολιτικῶν ἀλλαγῶν, πού συντελοῦνταν στήν ἑλληνική κοινωνία τήν ἐποχή τῆς ἀποκορύφωσης τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

III. Ἡ λογική τῶν πολιτιστικῶν μετασχηματισμῶν

Τά φαινόμενα τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς στή νεοελληνική κοινωνία, ὅπως τά καταγράφει ὁ Holland, παρουσιάζονται νά ἔχουν μιᾶ ἐσωτερική λογική, νά δομοῦνται γύρω ἀπό ὀρισμένες ἀλληλουχίες, πού ὑπονοοῦν μιᾶ γενικότερη θεωρία κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Ἡ παρακολούθηση τῶν ἐμπειρικῶν στοιχείων, πού κωδικοποιοῦνται στό κείμενο, θά μπορούσε νά μᾶς ὀδηγήσει πρὸς αὐτές τις εὐρύτερες ἀναγωγές. Ἡ μελέτη τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς ἐντοπίζεται στά στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ὁ Holland, σχετικά με τή ζωή τῶν ἀστικῶν κέντρων πού ἐπισκέφθηκε. Ἐτσι ἀπό τις ἀναφορές του στά Ἰωάννινα, τή Λάρισα καί τή Θεσσαλονίκη, ἀλλά καί σέ μικρότερα ἀστικά κέντρα, ὅπως τά Τρίκαλα, τὸ Ἄργος καί ἡ Τριπολιτζά, μποροῦν νά σταχυολογηθοῦν οἱ ἐνδείξεις τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς, πού ἐκφραζόταν με τή μορφωτική ἀφύπνιση τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν ὕστερη Τουρκοκρατία. Ἡδη σ' αὐτή τή σύμπτωση τῶν φαινομένων τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς καί τῆς ἀστικῆς ζωῆς διαγράφεται μιᾶ ἀπό τις γενικότερες ἀλληλουχίες, πού ὑπαινίσσεται ἡ ἀνάλυση τοῦ Holland.

Οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνει για τά Ἰωάννινα αὐτές καθ' ἑαυτές δέν ἀποτελοῦν παρὰ μιᾶ πολύτιμη ἐμπειρική ἐπιβεβαίωση μαρτυριῶν γνωστῶν καί ἀπό ἄλλες πηγές. Εἶναι ὅμως ιδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη ἡ δόμηση τῶν στοιχείων του. Ἐπισημαίνεται ἡ μεγάλη ἐμπορική δραστηριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῶν Ἰωαννίνων καί ὁ κυρίαρχος ρόλος τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή σύναψη στενῶν δεσμῶν με τοὺς μηχανισμούς τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας, συχνές ἐπισκέψεις στά μεγάλα εὐρωπαϊκά κέντρα τῆς ἐποχῆς, τήν ἐκμάθηση τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, τὸν ἐνστερνισμό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τρόπου ζωῆς καί τῶν συνακόλουθων πολιτιστικῶν ἀξιῶν ἀπό τοὺς φορεῖς αὐτῆς τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος.

Συγκεκριμένα ὁ Holland ὑπογραμμίζει, σχετικά, για τά Ἰωάννινα:

Ἡ ζωή τῶν γραμμάτων σ' αὐτὸ τὸ μέρος εἶναι στενά συνδεδεμένη καί ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐμπορικό του χαρακτήρα. Ὁ πλοῦτος, πού ἔχει ἀποκτηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς κατοίκους, τοὺς παρέχει τὰ μέσα για νὰ υἱοθετήσουν τέτοιες ἐνασχολήσεις οἱ ἴδιοι ἢ για νὰ ἐνθαρρύνουν ἄλ-

λους σ' αυτές. Οί δεσμοί τους με τη Γερμανία και την Ίταλία και οι συ-
χνές διαμονές τους σ' αυτές τις χώρες, τείνουν επί πλέον να τους καλλιεργ-
ούν τέτοιου είδους συνήθειες και συγχρόνως παρέχουν τὰ μέσα για πολι-
τιστική και φιλολογική πρόοδο, που είναι ἀπρόσιτα στην πατρίδα τους.¹⁸

Σ' αυτές τις διεθνείς διασυνδέσεις ἀποδίδει ο Holland και τὸ γεγο-
νός, ὅτι τὰ δύο τρίτα τῶν νεοελληνικῶν ἐντύπων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μετα-
φράσεις —στοιχειῶ ὄχι ἀπόλυτα ἀκριβές ἀλλὰ ἀξιοσημείωτο, γιατί ἦταν
ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν νεοελληνικῶν ἔργων, που εἶχε πιθανὸν
ἐπισημάνει στὰ χέρια τῶν καλλιεργημένων Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἦταν οἱ
μεταφράσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κειμένων, που ἀποτελοῦσαν ἕνα τόσο ση-
μαντικὸ μέρος τῆς γραμματείας τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Μιὰ
ἄλλη συνέπεια τῶν διακινήσεων τῶν ἐμπόρων τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἡ
δημιουργία μιᾶς σημαντικῆς βιβλιαγορᾶς στὴν πόλη, που τὴν ἔκανε κέν-
τρο τῆς διάδοσης τοῦ βιβλίου σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Holland σημείω-
σε ὅτι στὸ τελωνεῖο τῆς Ἄρτας εἶχε δεῖ πολυάριθμα δέματα με βιβλία,
που εἰσάγονταν ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας στὴν Εὐρώπη
γιὰ νὰ διοχετευθοῦν στὰ Ἰωάννινα, ὅπου ὑπῆρχαν πολλὰ καταστήματα
«που γιὰ πολὺ καιρὸ εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν ἐκτεταμένη δραστηριότητά
τους σ' αὐτὸ τὸν ἐπιχειρηματικὸ κλάδο»¹⁹. Ἔτσι ἡ σχέση τῆς ἐμπορι-
κῆς δραστηριότητος με τὴν πολιτιστικὴ ζωὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ

18. Holland, *Travels*, σελ. 151.

19. Ὁπ. π. π. Τὰ συγκεκριμένα αὐτὰ δεδομένα στοιχειοθετοῦν τὴ βάση ἐνὸς
ἐλέγχου τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Bartholdy σχετικὰ με τὴ μηδαμινὴ κίνηση τοῦ βιβλίου
στὸν ἑλληνικὸν χῶρο, πράγμα που θεωροῦσε σὰν ἕνα ἀκόμη σύμπτωμα τῆς ἐκβαρβά-
ρωσης τοῦ σύγχρονου τοῦ ἑλληνισμοῦ. Βλ. J.L.S. Bartholdy, *Voyage en Grèce
fait dans les années 1803 et 1804*, Παρίσι, 1807, τόμ. II, σελ. 40. Βέβαια, ὅπως
εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ βιβλίου στὸν ἑλληνικὸ
χῶρο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐντύπων αὐτῶν ἦταν
θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Δὲν ἀναιρεῖται συνεπῶς ἡ σημασιολόγηση τῶν πολιτι-
στικῶν φαινομένων ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Bartholdy. Ἡ συμβολὴ τοῦ Holland
συνίσταται στὸ ὅτι ἡ μεγαλύτερη ἀκριβολογία καὶ ἀμεροληψία του τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ
διαγράψει με εὐκρίνεια τὰ μεταβατικὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα καὶ τις παραμέτρους
τῆς ἀλλαγῆς. Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ ὑπερέχει τοῦ Bartholdy που οἱ προκαταλή-
ψεις του τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἀξιολογήσει ὀρθὰ πολλὰ φαινόμενα που ὁ ἴδιος κατέγραψε.
Γιὰ τὴν κίνηση τοῦ βιβλίου σὰν κοινωνικὸ φαινόμενο στὴν Τουρκοκρατία, πρβλ., ἀνά-
μεσα σὲ ἄλλες ἀξιόλογες πρόσφατες συμβολές, Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνι-
κὴ Βιβλιογραφία. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot
(1515-1799)*, Ἀθήνα, Διογένης, 1973, ἰδίως σσ. 32-41 καὶ Γιώργος Βελουδῆς, «Ἡ
οἰκονομικὴ ἀποψη τοῦ βιβλίου: ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση τῶν Γλυκῆδων (1670-1854)»,
στὸ συλλογικὸν τόμο, *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰώ-*

δεύτερη θεωρητική αλληλουχία, που προβάλλει από την εμπειρική τεκμηρίωση του Holland.

Επιπρόσθετα προς τις πληροφορίες για την κίνηση του βιβλίου στον ελληνικό χώρο με κέντρο τὰ Ἰωάννινα, ὁ Holland δίνει καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς πόλης. Μιᾶ γιὰ τὶς δυὸ ἀκαδημίες τῆς πόλης, πού εἶχαν προικοδοτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ἐμπόρους τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς, τοὺς Ζωσιμάδες καὶ τὸν Καπλάνη. Ἀκόμη μιᾶ γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ προσωπικότητα τοῦ ἀρχιδιδασκάλου τῶν Ἰωαννίνων Ἀθανασίου Ψαλίδα, γιὰ τὸν ὁποῖο δίνει πολλὰ βιογραφικὰ λεπτομέρειες — ταυτίζοντάς τον καὶ μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, πού εἶχε τυπωθεῖ ἀνώνυμα στὴ Βιέννη τὸ 1792.²⁰ Στὰ Ἰωάννινα ἀκόμη συνάντησε τὸν ἰατροφιλόσοφο Γεώργιο Σακελλάριο, τοῦ ὁποῖου σημείωσε τὸ συλλεκτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαῖα νομίσματα — πού δέκα χρόνια νωρίτερα εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Bartholdy²¹ — καθὼς καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο προσθέτοντας ὅτι τότε ἀκριβῶς ἐπεξεργαζόταν μιὰ ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς δεκαεξάτομης *Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος* τοῦ Cousin d'Espreux²², γιὰ ν' ἀντικαταστήσει τὸ παλιότερο ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Charles Rollin, πού ἀποτελοῦσε ὡς τότε τὴν κυριότερη πηγὴ ἀρχαιογνωσίας γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ εἶχε προσφερθεῖ ἀπὸ ἕναν ἄλλον Ἰωαννίτη στὰ ἐλληνικὰ γράμματα, τὸν Ἀλέξανδρο Καγκελλάριο.

Σὰν γιὰ τὸν ὁ Holland ἐνδιαφερόταν ἰδιαιτέρα γιὰ τὸ ἱατρικὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἱατρικῆς κατάρτισης τῶν Ἑλλήνων γιὰτρῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σακελλάριο στὰ Ἰωάννινα συνάντησε ἄλλους τρεῖς γι-

νας), ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα, Μέλισσα, 1979, ἰδίως σσ. 626-630. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀποτελεσματικὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἔρευνες αὐτές.

20. Ταυτόσημη μαρτυρία γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα* δίνει καὶ ὁ William Haygarth, *Greece, A Poem in Three Parts*, Λονδίνο, 1814, σελ. 128. Ἐὰν ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη πρόσεχε περισσότερο τὶς μαρτυρίες τῶν προσεκτικῶν αὐτῶν ταξιδιωτῶν πού γνώρισαν προσωπικὰ τὸν Ψαλίδα, θ' ἀποφευγόταν ἡ σύγχυση πού μέχρι πρόσφατα ἐπικρατοῦσε γύρω ἀπὸ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου. Γιὰ τὶς μαρτυρίες αὐτές βλ. Γεωργίου Χρ. Σούλη, «Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί,» *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τόμ. Α' (1952), σσ. 501-506. Ἀνατυπώνεται στὸ ἔργο Γεώργιος Σούλης, *Ἱστορικὰ Μελετήματα Βυζαντινὰ Βαλκανικὰ Νεοελληνικά*, Ἀθήνα, 1980, σσ. 253-258.

21. J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, τόμ. Α', σελ. 109.

22. Τὸ ἔργο ἔμεινε ἀδημοσίευτο. Ἡ μετάφραση δὲν φαίνεται νὰ προχώρησε πέρα ἀπὸ τὸ δέκατο τόμο καὶ ἔμεινε τελικὰ ἀνέκδοτη. Στὴ μεταγενέστερή του πνευματικὴ δραστηριότητα ὁ Σακελλάριος ἀσχολήθηκε μὲ λογοτεχνικὴ δουλειά.

τρούς —ένας ανάμεσα τους ήταν ο Ίωάννης Κωλέττης— στην ύπηρεσία τοῦ Ἄλῃ πασᾶ, ἐνῶ στὴ Λάρισα στὴν ύπηρεσία τοῦ Βελῃ πασᾶ βρῆκε ἄλλους τρεῖς γιατρούς. Στὰ Τρίκαλα καὶ στὸ Ἄργος βρῆκε ἀπὸ ἕνα γιατρὸ ἐνῶ στὴν Τριπολιτζᾶ βρῆκε δύο. Γενικὰ γιὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος παρατήρησε: «Ἡ ἱατρικὴ ἰδιότητα χαίρει μεγάλης ἐκτίμησης παντοῦ στὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες γιατροὶ ἔχουν ταξιδέψει καὶ σπουδάσει σὲ ξένα πανεπιστήμια ἢ ἐκτίμηση αὐτὴ εἶναι δικαιολογημένη. Τοὺς ἔχω γενικὰ βρεῖ ὀξύνους καὶ καλὰ πληροφορημένους· ζηλωτὲς στὸ ἐπάγγελμά τους· καὶ μὲ ἐξάριση τὴ χειρουργικὴ, δὲν ὕστεροῦν πιθανότατα τῶν συναδέλφων τους στὴν ὑπόλοιπη νότια Εὐρώπη».²³

Ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς γιατρούς, ποὺ συνάντησε, τὸν ἐντυπωσίασε ἰδιαίτερα ἡ προσωπικότητα τοῦ Ίωάννη Βηλαρᾶ, ποὺ τὸν γνώρισε στὴ Λάρισα. Κατὰ τὶς δύο ἐπισκέψεις του στὴ Λάρισα ὁ Holland εἶχε μεγάλες συζητήσεις μὲ τὸ Βηλαρᾶ καὶ φαίνεται πὼς ἀνάμεσα στοὺς δύο γιατρούς ἀναπτύχθηκαν πολὺ φιλικὰ αἰσθήματα. Ὁ νεαρὸς Ἄγγλος γιατρὸς δὲν κρύβει τὸ θαυμασμὸ του γιὰ τὸν Ἕλληνα συνάδελφό του, ποὺ ἦταν ὄχι μόνον ἀξιόλογος ἐπιστήμονας στὸν κλάδο του ἀλλὰ καὶ μιὰ πλατιά καλλιεργημένη διάνοια μὲ ἐνδιαφέροντα σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῶν φυσικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως σημειώνει ὁ Holland. Ριζοσπάστης σὲ θέματα μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς, ὁ Βηλαρᾶς, στὶς συζητήσεις του μὲ τὸν Holland ἐκδηλώθηκε ὀπαδὸς τῶν θεωριῶν τοῦ ὕλισμου καὶ τῆς ἀναγκαιότητας. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀξιοπρόσεχτη πληροφορία, γιὰτὶ μᾶς παρέχει μιὰν ὀπτικὴ γωνία γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε τὶς φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῶν γνωστότερων ριζοσπαστικῶν τοποθετήσεων τοῦ Βηλαρᾶ στὰ πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του. Ὁ Βηλαρᾶς ἐντυπωσίασε τὸ Holland καὶ μὲ τὴν ποιητικὴ του ἱκανότητα.²⁴ Μαζὶ μὲ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο θεωροῦνταν οἱ καλύτεροι ποιητὲς τῆς Ἑλλάδας, πληροφορήθηκε ὁ Holland, ποὺ εἶχε ἀκούσει τὸν Ψαλῖδα ν' ἀπαγγέλλει στίχους τοῦ Χριστόπουλου στὰ Ἰωάννινα καὶ βρῆκε τὰ ποιήματα τοῦ Βηλαρᾶ νὰ κυκλοφοροῦν ὄχι μόνον στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου, ποὺ ἦταν καὶ γενέτειρά του, ἀλλὰ καὶ στὴν Τριπολιτζᾶ.

Ἔτσι μέσα ἀπὸ τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ καὶ τὴν ἀκριβόλογη παρα-

23. Holland, *Travels*, σελ. 165. Ἡ δὴλωση αὐτὴ τοῦ Ἄγγλου γιατροῦ ἦταν μιὰ ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση στὴν κατηγορία τοῦ Bartholdy, ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες γιατροὶ ἦταν τσαρλατάνοι στὸ ἐπάγγελμά τους. Βλ. Bartholdy, *Voyage en Grèce*, τόμ. Β', σελ. 41.

24. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Holland ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, 1975, σσ. 189-190.

τηρητικότητα του Holland διακρίνεται με σαφήνεια ό ρόλος τών εμπόρων, τών γιατρών και τών λογίων στη διαδικασία τής πολιτιστικής αλλαγής στη νεοελληνική κοινωνία. Με βάση τις πληροφορίες του μπορούμε ν' αναχθούμε επαγωγικά σε μιὰ εκτίμηση τής γενικότερης σημασίας του φαινομένου. Πρώτα-πρώτα ή μαρτυρία του Holland τεκμηριώνει εύγλωττα τή σύμπτωση τής γεωγραφίας τής εμπορικής δραστηριότητας με τή γεωγραφία του Διαφωτισμού.

Στά σπίτια τών εμπόρων, όπως του 'Ιωάννη Μελά στα 'Ιωάννινα, πολλών εμπόρων τής Θεσσαλονίκης, του Erostonopoli στα Τρίκαλα και του γιατρού 'Αντώνιου Βίκτωρα (Vitora) στην Τριπολιτζά, ό Holland έπισήμανε τήν ύπαρξη αξιόλογων βιβλιοθηκών με ξενόγλωσσες αλλά και νεοελληνικές εκδόσεις. Οί έμποροι και οί γιατροί λοιπόν άποτελούσαν τó αναγνωστικό κοινό του Διαφωτισμού σύμφωνα μ' αυτή τή μαρτυρία. 'Ο άρνητικός έλεγχος πού μπορεί νά άσκηθεϊ, πάντα με βάση τά στοιχεία του Holland, είναι έξ ύσου εύγλωττος: στο σπίτι του κτηματία Μήτσου πού τόν φιλοξένησε στα 'Ιωάννινα και στο σπίτι του άρχοντα Λογοθέτη στη Λεβαδειά, «τό μεγαλύτερο και πολυτελέστερο» σπίτι πού είδε στην 'Ελλάδα, δέν μνημονεύει βιβλιοθήκες. Στην 'Αθήνα ή ζωηρή παρουσία μορφωμένων ξένων παροίκων και ή σχετικά έλαφρότερη άσκηση τής όθωμανικής έξουσίας, λόγω του ειδικοϋ καθεστώτος τής πόλης, είχαν συντελέσει στη δημιουργία μιās λιγότερο καταθλιπτικής άτμόσφαιρας, πού, σύμφωνα με τόν Holland, άπάλυνε τά τραχιά ήθη. Αυτό φαινόταν και από τήν ένεργότερη συμμετοχή τών γυναικών στην κοινωνική ζωή. 'Η έλλειψη όμως, παρά αυτές τις εύνοϊκές προϋποθέσεις, μιās ιδιαίτερης συμβολής τής 'Αθήνας στα γράμματα και στην πολιτιστική κίνηση τής 'Ελλάδας θά μπορούσε νά εξηγηθεϊ από τήν άπουσία τών φορέων ένεργητικής εμπορικής δραστηριότητας.

Σ' αντίθεση με τήν πνευματική νάρκη τής 'Αθήνας, τά πολιτιστικά έπιτεύγματα όχι μόνο τών μεγάλων εμπορικών κέντρων όπως τά 'Ιωάννινα και ή Θεσσαλονίκη αλλά και τών άνηρωών εμπορικών και βιοτεχνικών κοινοτήτων τής άνατολικής Θεσσαλίας όπως τά 'Αμπελάκια, ό Τύρναβος και τά χωριά του Πηλίου, άποκτοϋσαν μεγαλύτερη σημασία. 'Ο Holland παρατήρησε χαρακτηριστικά μιλώντας για τούς 'Αμπελακιώτες: «Ζώντας στα ύψη τής 'Όσσας και άποτελώντας μιάν άποκλειστικά έλληνική κοινότητα διατηροϋν ένα μεγαλύτερο βαθμό προσωπικής έλευθερίας παρά οί συμπατριώτες τους στις πεδιάδες. Πολύ περισσότερο όμως σ' αυτή τήν περίπτωση μπορούν ν' άποδοθοϋν στον εμπορικό χαρακτήρα τών κατοίκων, πού δημιουργεί έδω όπως και άλλοϋ τις συνήθειες τής

ἀνεξάρτητης δραστηριότητας, πού εἶναι πολύ ἐπιτυχεστέρες ἀπὸ ὅτιδῆποτε ἄλλο στὴν προβολὴ ἀντίστασης ἀπέναντι στὶς ἀπόπειρες δεσποτικῆς διακυβέρνησης».²⁵ Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ βαθύτερη πολιτικὴ σημασία τῆς ἀλληλουχίας τῆς ἐμπορικῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης πού τεκμηριώνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Holland. Δὲν ἦταν τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι στοὺς κόλπους τῆς ἐμπορικῆς κοινωνίας τῆς Θεσσαλονίκης ἄκουσε νὰ τραγουδιέται καὶ ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα. Ἔτσι ὀλοκληρώνονταν τὸ ἦθος τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἀντίστασης στὸ δεσποτισμό, πού ἔμμεσα καλλιεργοῦσε ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα.

IV. Οἱ συντελεστὲς τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς

Τὸ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ στοιχεῖο, πού καθορίζει τὸ γενικότερο τόνο τοῦ βιβλίου τοῦ Holland. Μέσα ἀπὸ τὸ περιηγητικὸ του κείμενο ἔδωσε μιὰ ὠραία ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μὲ ἰδιαίτερα ἐκδηλὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν Νεοελλήνων. Τὸ πρωταρχικὸ ὅμως κίνητρο τῶν ἀναζητήσεών του ἦταν ἡ ἀνίχνευση τῶν πολιτικῶν προεκτάσεων τῶν διεργασιῶν πού συνέθεταν τὸ ἱστορικὸ παρόν. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἦταν βέβαια εὐεξήγητο. Ὅταν ὁ Holland ταξίδευε στὴν Ἑλλάδα, τὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης διακυβεύονταν μὲ ἐπίκεντρο τὶς ἡγεμονιστικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Ναπολέοντα. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου στὴ Ρωσία καὶ τὸ δραματικὸ τῆς ἀποκορύφωμα, ἡ πυρπόληση τῆς Μόσχας, περνοῦν μέσα στὶς σελίδες τοῦ Holland σὰν ἡ πηγὴ τῶν ζωηρότερων πολιτικῶν ἀνησυχιῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ στὰ Ἰωάννινα καὶ τοῦ Βελῆ πασᾶ στὴ Λάρισα.

Ὁ Ἀγγλογαλλικὸς ἀνταγωνισμὸς σὰν τὸ βασικὸ δεδομένο τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς μεταφερόταν στὸν ἑλληνικὸν χῶρον μὲ τὶς διπλωματικὲς βολιδοσκοπήσεις τῶν δύο δυνάμεων στὸν Ἀλῆ, πού ἐπανειλημμένα φαίνεται νὰ ζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Holland πάνω στὰ διεθνή πράγματα.²⁶ Συγχρόνως ἡ διαίρεση τῆς Ἑπτανήσου μεταξὺ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, πού συνέπεσε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ Holland ἀπὸ τὰ νησιά, χάραξε δραματικὰ τὶς διεθνεῖς διαμάχες τῶν μεγάλων δυνάμεων πάνω στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ διέγραψε τὶς παραμέτρους, πού θὰ καθόρι-

25. Holland, *Travels*, σελ. 290.

26. Βλ. A. Boppe, *L'Albanie et Napoléon (1797-1814)*, Παρίσι, 1914. Στὶς σσ. 143-172 ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τοῦ Ἀλῆ μὲ τοὺς Ἀγγλοὺς καὶ ἀξιοποιοῦνται οἱ μαρτυρίες τοῦ Holland. Παρὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Holland ὡς πηγῆς πληροφοριῶν γιὰ τὸν Ἀλῆ, τὸ βιβλίον του δὲν μνημονεύεται στὴ βιβλιογραφία πού

ζαν τὸ πολιτικὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὡστόσο ἡ ἐξοικείωση τοῦ Holland μὲ τὶς πραγματικότητες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπισημάνει, ἐπιπρόσθετα πρὸς τοὺς διεθνεῖς καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς συντελεστές τῶν πολιτικῶν μετασχηματισμῶν, ποὺ βρίσκονταν ἐν τῷ γίνεσθαι στὶς παραμονὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Στὶς σελίδες τοῦ ὑπογραμμίζονται ἰδιαίτερα δύο παράγοντες, ποὺ δείχνουν πόσο σωστὰ ψηλάφησε ὁ Holland τὸν πολιτικὸ σφυγμὸ τῆς ἐποχῆς.

Ὁ πρῶτος συντελεστής τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἦταν ἡ οἰκοδόμησις τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, ὁ Holland ἔγινε δεκτὸς μὲ μεγάλη εὐμένεια ἀπὸ τὸν Ἀλῆ, λόγω τῆς ἰατρικῆς του ιδιότητος καὶ ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν περίστασις αὐτή, γιὰ νὰ περιηγηθεῖ σ' ὅλη τους τὴν ἔκτασις τὶς κτήσεις τοῦ Ἀλβανοῦ σατράπη καὶ νὰ μελετήσει ἐμπειρικᾶ τὸ σύστημα τῆς διακυβέρνησός του. Στὸ βιβλίον του ἀφιέρωσε πολλὰ σελίδες στὸν Ἀλῆ προσφέροντας ἔτσι μίαν σημαντικὴ καὶ ἀξιόπρὸσεκτα ἀμερόληπτη πρωτοβάθμια μαρτυρία γιὰ τὴν ἐξωτικὴ ἱστορικὴ προσωπικότητα, ποὺ τόσο ἀπασχόλησε τὴ ρομαντικὴ φαντασία καὶ τοὺς λαϊκοὺς θρύλους τῆς ἐποχῆς. Στὴν ἀξιολόγησις τοῦ πολιτικοῦ ἔργου τοῦ Ἀλῆ, ὁ Holland δὲν μείωσε καθόλου τὸν τυραννικὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀυθαίρετη σκληρότητα, ποὺ διέκρινε τὴ διοίκηση τοῦ σατράπη. Ὑπογράμμισε ὅμως τὴν ἀνεξιθρησκεία του, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴ δεσποτεία του ἐξίσωνε τοὺς Χριστιανοὺς μὲ τοὺς Μουσουλμάνους ὑπηκόους του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἡ θέση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου παρουσιαζόταν καλύτερη κάτω ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ Ἀλῆ σὲ σύγκρισιν μὲ τὶς ἄλλες περιοχὰς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Holland σημείωσε ἐπίσης τὴν ἐνθάρρυνσις καὶ συχνὰ τὴν εὐνοία τοῦ Ἀλῆ πρὸς τὴ θρησκεία καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων. Ἐτσι ὁ ὀξυδερκὴς Ἀγγλος παρατηρητὴς μποροῦσε νὰ συμπεράνει ὅτι ἡ διακυβέρνησις τοῦ Ἀλῆ, παρὰ τὰ δεσποτικά της μειονεκτήματα, ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυσις περισσότερο εὐεργετικὴ παρὰ καταπιεστικὴ, ἔχοντας ἐξουδετερώσει τοὺς μικροὺς τοπικοὺς τυραννίσκους καὶ παρέχοντας στοὺς Ἕλληνας περισσότερες εὐκαιρίες ἀπρόσκοπτης δραστηριότητος ἀπ' ὅσες διέθεταν στὸ παρελθόν. Ἐκδηλώνοντας ἀξιόλογη πολιτικὴ εὐθυκρισία ὁ

συνοδεύει τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Encyclopédie de l'Islam*, νέα ἔκδ., τόμ. I, Leiden, 1975, σελ. 411, ἐνῶ μνημονεύονται μεταξὺ ἄλλων τὰ λιγότερο βᾶσιμα ἔργα τῶν Hobhouse καὶ Pouqueville.

Holland τόνισε, ότι τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ Ἀλῆ ἦταν ἡ διοικητική ἐνοποίηση ὅλης οὐσιαστικά τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας, πὺ ἔθετε τὰ θεμέλια ἐνὸς ἐνιαίου κράτους στὴν Ἀλβανία, Ἡπειρο καὶ Θεσσαλία. Μέσα στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς ἐπικράτειάς του ὁ Ἀλῆ κατάφερε νὰ ἐπιβάλλει ἀξιοπρόσεκτη εὐνομία καὶ τάξη —ἰδίως σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀναρχία ἄλλων περιοχῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας— ἐξοντώνοντας τὴ ληστεία, ἐξασφαλίζοντας τὶς ἐπικοινωνίες καὶ κατασκευάζοντας ἔργα ὑποδομῆς. Στὴν περιγραφή αὐτῆ τῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀλῆ βλέπουμε νὰ διαγράφεται τὸ πρότυπο τῆς οἰκοδόμησις ἐνὸς ἐνοποιημένου καὶ συγκεντρωτικοῦ κράτους κατὰ τὸ προηγούμενο τῶν κρατῶν τῆς νεώτερης Εὐρώπης στὴ φάση τῆς συγκεντρωτικῆς μοναρχίας. Ὁ Holland διέβλεπε ὅτι ἓνα τέτοιο πολιτικὸ πλαίσιο θὰ συντελοῦσε θετικά σὲ «μελλοντικές προσπάθειες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας»²⁷ —ἐκδηλώνοντας ἔτσι τὶς φιλελεύθερες προϋποθέσεις τῆς πολιτικῆς του σκέψης, πὺ καθόριζαν καὶ τὰ φιλελληνικά του αἰσθήματα.

Τὰ σχόλια τοῦ Holland συνθέτουν μιὰν ἀπὸ τὶς πρωιμότερες πολιτικὲς ἀναλύσεις, πὺ παρουσιάζουν τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ νὰ οἰκοδομήσει μιὰν αὐτόνομη ἡγεμονία σὰν ἓνα στὴν οὐσία ἐκσυγχρονιστικὸ πρόγραμμα μὲ ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὸ πολιτικὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ.²⁸ Στὴν ὀπτική τοῦ ξένου παρατηρητῆ οἱ ἐκσυγχρονιστικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Ἀλῆ φαίνονταν νὰ συμβάλλουν, συνεπῶς, στὴ δημιουργία ἐνὸς ἐνοποιητικοῦ πλαισίου ἐμβρυακῶν ἔστω θεσμῶν καὶ δομῶν μέσα στὸ ὅποιο θὰ μπορούσαν νὰ ὀλοκληρωθοῦν οἱ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ὁ τρόπος πὺ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ὀραματίζονταν τὸ ἔθνικὸ τους μέλλον ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο συντελεστὴ τῆς διαδικασίας τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς, πὺ διαγράφεται μέσα ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τοῦ Holland. Ἐπανειλημμένα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιήγησῆς του εἶχε τὴν

27. Holland, *Travels*, σελ. 195.

28. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀλῆ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνοποίηση καὶ τὴ διοικητικὴ ὁμοιογένεια τῶν ἐπαρχιῶν του ἐπισημαίνεται ἐπίσης ἀπὸ ἄλλον ἓνα σύγχρονο παρατηρητῆ. Βλ. G. de Vaudoncourt, *Memoirs on the Ionian Islands including the life and character of Ali Pasha*, transl. by W. Walton, London, 1816, σελ. 267. Πρβλ. Dennis N. Skiotis, "The Greek Revolution: Ali Pasha's Last Gamble" στὸ συλλογικὸ τόμο, *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, ἐπιμ. Ν. Π. Διαμαντοῦρου κ.ἄ., Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 97-109 γιὰ τὶς πραγματικὲς διαθέσεις τοῦ Ἀλῆ ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες καὶ τὴ συμβολὴ του στὴν ἐκρηξὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης.

εύκαιρία να διαπιστώσει τον πολιτικό αναβρασμό, που επικρατούσε ανάμεσα στους Έλληνες, τους πολιτικούς τους προσανατολισμούς και προσδοκίες, το διάχυτο πόθο της ελευθερίας. Οί διαπιστώσεις του σχετικά με τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του συγκεντρωτικού αυταρχισμού του Ἀλῆ δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἐπισημάνει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τίποτε δὲν ἀρκοῦσε νὰ συμφιλιώσῃ τοὺς Ἕλληνες μὲ τὴν τυραννία του καὶ ν' ἀπαλύνῃ τὴ συναίσθηση τῆς σκλαβιάς. Τὰ ἔντονα πολιτικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Ἑλλήνων ὑπογράμμιζαν τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας, πού προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Holland σὰν τὸ κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, ὅπου συνέκλιναν ὅλες οἱ διαστάσεις τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος.

Ὁ Holland ἀξιολογώντας τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἰωαννιτῶν σημειώνει, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων, ὅπως καὶ ἡ βελτίωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὑποδαύλιζαν τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας. Στὴν ἴδια διαπίστωση εἶχε καταλήξει καὶ σχετικά μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῶν Ἀμπελακιωτῶν, ἐνῶ ἀξιολογώντας τις ναυτιλιακὲς καὶ ἐπιχειρηματικὲς ἐπιδόσεις τῶν Ὑδραίων σημείωσε, ὅτι τέτοιες ἐπιτυχίες προοιωνίζονταν τὴ θετικὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης, σὲ περίπτωσι μιᾶς εὐνοϊκῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ οἰωνοὶ αὐτοὶ γιὰ τὸ μέλλον κατόπτριζαν τὸ κλίμα τῶν ἐπιτεινόμενων προσδοκιῶν ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες, πού τοὺς ἔκαναν νὰ αἰσθάνονται ὄλο καὶ πιὸ ἀνυπόφορο τὸ ζυγὸ τῆς σκλαβιάς. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ τὸ συνάντησε ὁ Holland παντοῦ, ὅπου ἤλθε σ' ἐπαφὴ μὲ τις πιὸ προηγμένες ὁμάδες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας.

Στὰ Ἰωάννινα τὸ εἶχε διερμηνεύσει ὁ Ψαλίδας καὶ στὴ Λάρισα ὁ Βηλαρᾶς, ἐνῶ στὴ Θεσσαλονίκη ἄκουσε, ὅπως σημειώθηκε, τοὺς ὕμνους τοῦ Ρήγα πού εἶχαν συντεθεῖ «τὸν καιρὸ πού ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προσέδωσε ἕναν παροδικὸ παλμὸ στὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων».²⁹ Σύμφωνα μὲ τὴ δική του τὴ μαρτυρία ὁ παλμὸς αὐτὸς κάθε ἄλλο παρὰ παροδικὸς ἦταν, ἀφοῦ φαινόταν νὰ πηγάζει ἀπὸ βαθιὲς ἀλλαγές μέσα στὴ δομὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Πιὸ ἔντονα ἀπὸ παντοῦ ὁ παλμὸς αὐτὸς ἦταν αἰσθητὸς στὸ Μοριά: «Ἐδῶ συναντήσαμε ἐξ ἴσου ἰσχυρὸ ὅπως κι ἄλλοῦ ἐκεῖνο τὸ συναίσθημα τῆς ἀγανάκτησης γιὰ τὴν πολιτικὴ τους κατάστασι, πού συνιστᾷ τουλάχιστο ἕνα βῆμα στὴν κατεύθυνσι τῆς μελλοντικῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων. Ἄν αὐτὴ ἡ ἀπελευθέρωσι τελικὰ πραγματοποιηθεῖ, ὁ Μοριάς πιθανὸ ν' ἀποτελέσει τὸ προσκήνιο τῆς ἀλλαγῆς· εἶναι κατὰ συνέπεια ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ἡ προοδευτικὴ

29. Holland, *Travels*, σσ. 322-323.

ἐξέλιξη τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τοῦ δημόσιου πνεύματος». ³⁰ Οἱ κάτοικοι τοῦ Μοριᾶ, παρατήρησε ὁ Holland, ἦταν οἱ πιὸ πολιτικοποιημένοι Ἑλληνας καὶ ἡ κατάσταση τῶν πνευμάτων πρὸς τὸ τέλος τῆς διοίκησης τοῦ Βελῆ πασᾶ ἦταν τέτοια, πού ἕνας μικρὸς σπινθήρας ἦταν ἱκανὸς ν' ἀνάψει τὴν πιὸ σοβαρὴ ἐξέγερση.

Ὁ Holland δὲν ἀρκέστηκε νὰ ἐπισημάνει αὐτὸ τὸ γενικὸ πολιτικὸ ἀναβρασμὸ τῶν πνευμάτων στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἐπίσης δοκίμασε νὰ ἐντοπίσει καὶ πιὸ συγκεκριμένες μορφές πολιτικῶν διαφοροποιήσεων. Καταγράφοντας σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Βηλαρᾶ, ὁ Holland σημείωσε ὅτι οἱ Ἕλληνες μπορούσαν νὰ διακριθοῦν πολιτικὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες πού καὶ οἱ τρεῖς ἐπεδίωκαν τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ ἀλλὰ μὲ διαφορετικούς τρόπους. Ἔτσι οἱ νησιῶτες καὶ οἱ ἔμποροι, καθὼς καὶ οἱ Μοραῖτες, προσδοκοῦσαν τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας. Σὴν Ἀγγλος ὁ Holland σημείωσε, ὅτι ἐνιωθε ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση μὲ τὴν αἴγλη τῆς πατρίδας του ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, πού προερχόταν, ὅπως γράφει, ἀπὸ τὴν προσδοκία τῆς ἀγγλικῆς συμβολῆς στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ἐνα δεῦτερο πολιτικὸ κόμμα πού τὸ ἀποτελοῦσαν κυρίως διανοούμενοι καὶ ἔμποροι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας στήριζαν τὶς ἐλπίδες τους στὴ δύναμη τῆς Ναπολεόντειας Γαλλίας. Τελικὰ τὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ ὅσοι ἦταν προσηλωμένοι στὴ θρησκεία τους ἀνυπομονοῦσαν νὰ ὑποδεχτοῦν σὰν ἐλευθερωτὲς τους τοὺς Ρώσους. Ὁ Holland πρόσθεσε πῶς, καὶ κατὰ τὴ δική του κρίση, ἡ περιγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ φάσματος ἀπὸ τὸ Βηλαρᾶ ἦταν ἀπόλυτα βásiμη. Οἱ ἐλπίδες, πού οἱ διάφορες ἑλληνικὲς πολιτικὲς ομάδες στήριζαν στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους, δικαιολογοῦσαν καὶ τὰ παράπονα, πού ὁ Ψαλίδας καὶ ὁ Βηλαρᾶς εἶχαν ἐκφράσει στὸν Holland, γιὰ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν παραμέληση τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἀπὸ τὰ ἔθνη τῆς φωτισμένης Εὐρώπης.

Ἡ μαρτυρία πού καταγράφει ὁ Holland ἤδη τὸ 1812 σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς διαμορφώσεις καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν τριῶν πολιτικῶν τά-

30. Ὁπ.π. π., σελ. 423. Ἡ ἔξαψη τῶν πνευμάτων στὴν Πελοπόννησο δὲν ὀφειλόταν μόνο ἢ κατὰ κύριο λόγο σὲ ἰδεολογικοὺς λόγους καὶ ἀπελευθερωτικοὺς ὀραματισμούς. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἴσως νὰ ἐπικρατοῦσαν στοὺς κύκλους τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν μορφωμένων πού συνάντησε ὁ Holland, ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημάνει καὶ τὰ ὄριά τους. Πρβλ. John C. Alexander, "Some Aspects of the Strife among the Moreot Christian Notables, 1781-1816", *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. Ε' (1974-1975), σσ. 473-504, γιὰ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία τῆς ὄξυνσης τοῦ κοινωνικοῦ κλίματος στὴν προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο.

σεων στην ελληνική κοινωνία έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί παρέχει μιὰ συγκεκριμένη χρονική ένδειξη για τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πολιτικοῦ φαινομένου, ποὺ οἱ ἀπαρχές του συνήθως τοποθετοῦνται στὴν περίοδο τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας.³¹ Ἡ μαρτυρία τοῦ Holland, ποὺ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, ἐπεκτείνει τὴν ἱστορικὴ ὀριοθέτηση τοῦ φαινομένου καὶ ἀποτελεῖ μιὰ χρήσιμη νύξη γιὰ τὴ συνέχεια τῶν πολιτικῶν διαμορφώσεων στὰ ἀμέσως προεπαναστατικὰ καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ χρόνια.

Ἐχοντας ἐκπληρώσει εὐσυνείδητα τὶς ἐμπειρικὲς ἀπαιτήσεις τῆς παιδείας του στὴν ἐξακρίβωση τῶν δυναμικῶν συντελεστῶν τῆς ἀλλαγῆς στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ὁ Holland ἔκλεισε τὴν ἀφήγησή του μὲ ἕνα γενικὸ συμπέρασμα, ποὺ ἀξιολογοῦσε ἐπιγραμματικὰ τὸ παρὸν καὶ ὑπαίτισσόταν τὸ ἀναπόδραστο μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ:

«Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ Ἕλληνες, ἐξεταζόμενοι στὸ σύνολό τους σὰν λαός, ἔχουν προοδεύσει στὸν πληθυσμό, στὸ ἐμπόριο, στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὰ γράμματα· καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, ὅπως εἶναι φανερό, σ' ἐκείνη τὴν ἀνεξάρτητη συνείδηση τῆς δύναμης, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀναγκαῖο βῆμα πρὸς τὴ μελλοντικὴ τους ἀπελευθέρωση. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ γίνονιν ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ, ἀπ' ὅπου ἡ ἀπελευθέρωση αὐτὴ θὰ προέκυπτε, ἐφόσον ἡ ἔλευση τοῦ ἴδιου τοῦ γεγονότος ἀκόμη διαμφισβητεῖται. Ὁ ἐπισκέπτης τῆς Ἑλλάδας, παρατηρώντας ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἰδιαίτερα ἐλαττώματα τοῦ ἠθους ποὺ ἀποτελοῦν πάντα τὴ συνέπεια τῆς δουλείας καὶ ἀντιπαραθέτοντάς τα μὲ τὸ ψυχικὸ ἠθος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, θὰ ἔτεινε ἴσως νὰ πιστέψει, ὅτι ἡ ἀναγέννησή τους ἦταν ἀδύνατη καὶ ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴ χώρα δὲν θὰ σήμαινε παρὰ μιὰ μεταφορὰ τῆς ὑποταγῆς τους.

Οἱ παρατηρήσεις μου δὲν μοῦ ἐπιτρέπον νὰ συμφωνήσω μὲ μιὰ τέτοια ἄποψη. Πολὸν ἀπέχω βέβαια ἀπὸ τὴ γνώμη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, μ' ὅλες τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἐθνικοῦ τους πνεύματος καὶ παραδόσης,

31. Πρβλ. John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton, 1968, σσ. 3-52, 134-144. Οἱ πολιτικὲς διαφοροποιήσεις τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν ομάδων μὲ βάση προσανατολισμούς πρὸς τὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς εἶχαν τὴν ἀφετηρία τους στὶς ζυμώσεις ποὺ προκάλεσε ἡ δραστηριότητα τῶν ξένων πρριτόρων, ἰδίως τῆς Ναπολεόντειας Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ δεκαετία ἀκριβῶς ποὺ προηγήθηκε τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Holland. Βλ. τὰ ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ ἐλάχιστα ἀξιοποιημένα τεκμήρια στὴ συναγωγὴ τοῦ Jean Savant, «Napoléon et la liberation de la Grèce», *L' Hellenisme Contemporain*, (1950), σσ. 320-41, 474-85, (1951), σσ. 66-76, 389-413, (1952), σσ. 103-21.

θ' ἀναστηθοῦν μέσα στό λαό πού σήμερα κατοικεῖ αὐτή τή χώρα. Ἡ φυλή ἔχει ὑποστεῖ πολλές ἀλλαγές —ή κατάσταση τοῦ γύρω κόσμου ἀκόμη περισσότερες. Ἡ γνώμη ὅμως αὐτή δὲν ἀποτελεῖ μίαν ἀναγκαία προϋπόθεση τοῦ προκειμένου ζητήματος· καί παραμένει ἕνα ἐνδιαφέρον θέμα συλλογισμοῦ κατὰ πόσο μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ἕνα ἔθνος σ' αὐτό τὸ μέρος τῆς Εὐρώπης, εἴτε μὲ δικές του εἴτε μὲ ξένες προσπάθειες, ἱκανὸ νά συμμετάσχει σ' ὅλες τὶς ὑποθέσεις καὶ τὰ γεγονότα τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἄν τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν πιθανότητα ὑποβαλλόταν σ' ἐμένα, θὰ ἔτεινα ν' ἀπαντήσω θετικά. Τὸ ἐπιπρόσθετο ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὶς συνέπειες (μᾶς τέτοιας ἐξέλιξης), εἶναι πολὺ ἀπόμακρο ὅπως ἐπίσης καὶ μακροσκελές, γιὰ νὰ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ μπῶ στὴ συζήτησή του». ³²

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΑΙΔΗΣ

32. Holland, *Travels*, σσ. 530-531.

